

Педагогічний ретродосвід

Систематизація знань про людину в навчальних програмах і підручниках з біології (1913–1931 рр.)

Надія МАТЯШ,

кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України

У контексті модернізації змісту біологічної освіти актуальним є ретроспективний аналіз питання вивчення біології людини і систематизації знань про людину в навчальних програмах і шкільних підручниках із біології, зокрема за період 1913–1931 років.

Межі періоду було окреслено, зважаючи на реформи шкільної освіти в Україні (Л.Д. Березівська, 2008) [4] і, відповідно, становлення та розвиток шкільної біологічної освіти в 20–30-х роках ХХ ст. (М.М. Скиба) [11] та 1940–2000 рр. (О.М. Мегем) [8]. До визначеної дослідниками періодизації ми внесли свої корективи. У цьому контексті й розглянуто етапи становлення і розвитку системи біологічних знань про людину в сучасній українській школі (основна школа).

Ми визначили сім етапів реформування шкільної біологічної освіти в ХХ столітті. Перший етап (1913–1931 рр.) характеризується вивченням інтегрованого курсу «Природознавство», складовою якого були знання про людину.

Досліджуваний період є початком реформування національної системи освіти, інтеграції природничої освіти (біологічна освіта також її складала) та деякої диференціації знань конкретних навчальних дисциплін. У цей період шлях визначення України як держави був непростий. Вона була розділена на правобережну (Західну Україну) і лівобережну (Центральну і Східну). Освіта Західної України розвивалася на основі австро-угорських і польських педагогічних здобутків, тож ми не ставимо за мету глибокий історичний аналіз природничої освіти Західної України. Натомість маємо більше інформації про становлення природничої освіти, з'ясувавши, що біологічні знання про людину були тісно поєднані з інтегрованим курсом «Природознавство».

Аналіз різних джерел дає підстави стверджувати, що знання про людину в цьому курсі входили до розділу «Тварини» (автори: Б.Є. Райков, 1913–1923 рр. [10], К.П. Ягодовський, 1923 р. [13]), але з'являлися й окремі курси «Анатомія і фізіологія людини» (В.Зав'ялов, 1916 р.) [6] або «Людина» (Є.О. Аркін, 1926 р.) [2], (О.В. Нагорний, 1928 р.) [9].

Як зазначає радянський учений-методист І.Д. Зверев, «у 30-ті роки ХХ ст. не ставилося питання про систему навчання, більше того, мали місце

грубі порушення системи вивчення навчального предмета» [7, с. 30]. У джерелі інформації про святкування в 1911 р. сторіччя Київської першої гімназії зазначено, що «перше самостійне систематизоване викладення знань про організм людини було введено в 1-й київській гімназії, в ІІІ-му (це нинішній 8-й клас) класі, в якому повідомлялися поняття з фізіології, анатомії і патології людини» [12].

У першій половині ХХ ст. самостійний курс анатомії і фізіології людини мав одиничний та короткочасний характер і викладався тільки в окремих навчальних закладах. Це пояснюється низьким рівнем розвитку фізіології, сильним поширенням і впливом на школу морфолого-систематичного напряму, а також побоюванням царських чиновників порушити релігійність учнів. «Потрібні були значні зусилля для того, щоб добитися введення систематичного курсу анатомії і фізіології людини» (І.Д. Зверев, 1971) [7, с.30].

Суперечливим було твердження Є.П. Бруновт про те, що система навчання анатомії і фізіології людини мало постраждала в 30-ті роки ХХ ст. Вона навела дані, що засвідчують порушення системи наукових знань не тільки в цілому, а й в окремих частинах курсу [5].

М.М. Скиба, досліджуючи цей етап в теорії і методі навчання біології, зазначає, що в середині 20-х років в Україні було запроваджено комплексні програми, «навчальні предмети ліквідувалися, а весь обсяг знань був представлений комплексом,

розміщенням у вигляді колонок (блоків): природа, праця, суспільство. До комплексів входили знання з біології, фізики, хімії, географії тощо... Як наслідок, були втрачені систематично побудовані курси ботаніки, зоології, анатомії і фізіології людини. Проте, комплексні програми проіснували недовго і їх замінили систематизовані навчальні предмети, в структуру яких входили різні курси» [11].

У цей історичний період багато критики зазнали комплексні програми, в яких знання подавалися розрізнено, безсистемно; поширеним було заперечення методики як науки. Але прогресивними вченими-методистами на чолі з Б.Є. Райковим вдалося відстояти визначення методики природознавства як наукової дисципліни. У підручнику «Природознавство» 1913 р. видання (автори: В.Ульянінський, Г.Боча і Б.Райков) знання про людину розміщено в третій частині, що має назву «Людина і Тварини». Автор цієї частини Б.Є. Райков. Підручник був допущений Ученим комітетом Міністерства Народної освіти як навчальне керівництво для чоловічих і жіночих гімназій відомства Імператриці Марії Федорівни, а також навчальних закладів Міністерства Торгівлі і Промисловості, і навіть удостоєний Малої премії імені Імператора Петра Великого. Структурно він складається з трьох розділів: I розділ «Людина», II розділ «Хребетні тварини», III розділ «Безхребетні тварини». У передмові підручника зазначено, що навчальний матеріал розділу «Людина і Тварини» розміщено, починаючи з високоорганізованих у низхідному порядку щодо еволюційної сходинки тому, що так було зазначено в офіційній навчальній програмі «Природознавство» (1913 р.). Курс починається розділом «Людина», оскільки його вивчення враховує підхід від об'єктів доступних до менш доступних і відомих, а саме – від високоорганізованих організмів, до яких належить людина і хребетні тварини. Зазначимо, що Б.Є. Райков як автор підручника надавав перевагу зоологічному матеріалові і розкривав підходи до його вивчення, натомість підходи до вивчення розділу «Людина» не розкрито.

Результати аналізу розділу «Людина» підручника «Природознавство» дають змогу стверджувати, що він починається з короткого огляду будови людського тіла. Особливістю цього розділу є послідовно проведена паралелізація будови органа і його функції, причому морфологічний матеріал підлеглий фізіологічному. Розділ характеризується широким уведенням скрізь, де це можливо, дослідів або їх результатів.

Аналіз іншого підручника з анатомії і фізіології людини професора В.В. Зав'ялова (1916 р., 6-те видання, перше було видруковано в 1911 р.) показав, що він був допущений як навчальний посібник для реальних, комерційних, жіночих єпархіальних і духовного відомства училищ і кадетських корпусів, де відповідно використовувався. Цей підручник містить уже систематизований навчальний матеріал, який стосується лише змісту анатомії і фізіології

людини. Чіткого структурування він немає, а саме: звичного поділу на параграфи; немає також завдань для контролю і самоконтролю засвоєної інформації; текст у підручнику викладено дуже детально, навіть із зайвою інформацією; малюнки в ньому чорно-білі.

У 1923 р. було створено навчальний посібник «Тіло людини». Сам автор К.П. Ягодовський назвав його «елементарним нарисом» для попереднього ознайомлення з будовою і життям організму людини. Він був призначений для шкіл I ступеня і розглядався підготовкою до наступного за ним курсу зоології [13]. Автор аргументує такий підхід тим, що під час вивчення зоології учитель постійно звертає увагу учнів на відомості власного тіла, які вони накопичують упродовж життя завдяки самоспостереженням. Відомості курсу стосуються питання пристосування людського організму до умов життя і розкриття залежності між формою органів і їхніми функціями. У тексті підручника використовується аналогія організму людини з машиною. Теми починаються з розкриття значення органа або системи органів, далі розкривається його будова і функції. Але спостерігаються й порушення зв'язку опорних знань із новими, наприклад, спочатку вивчається тема «Скелет», а відомості про кісткову і хрящову тканину розкриваються пізніше, в наступній темі, тому фактично є зайвими. Це засвідчує недостатню систематизацію знань.

У 1926 році (період формування радянської школи) Є.О. Аркін створив підручник для шкіл II ступеня [2]. Особливостями цього підручника є механістичний підхід до формування навчального матеріалу, який обумовлений тенденцією формування школи як «трудової». Сприйняття природи розглядалося як питання сировинної бази для виробництва. Людина тлумачилася як могутня виробнича сила природи. Автор підручника організм людини уподібнював заводові, а органи – машинам. У комплексній програмі (1923 р.) Державної вченої ради Народного комісаріату освіти для радянської школи було зазначено, що жодної систематичності, яка диктується природою речей, не існує.

Єдиним об'єднувальним елементом у комплексних програмах було еволюційне вчення, що стало основою формування наукового світогляду. Про це йдеться у передмові підручника Є.О. Аркіна, в якій уже відчувається реалізація таких загальних тенденцій: ідеологічної на трудову школу і формування людини як робочої сили, вчення К.Маркса; зміщення акцентів на еволюційний підхід до формування змісту, а саме зв'язок людини з усім царством «Тварини» і визначення її місця в природі; позитивна тенденція розкриття підходу зв'язку людини з природою. Відчувається, що автор не згоден з окремими тенденціями. У зв'язку з цим Є.О. Аркін виключив важливі анатомічні відомості, натомість охопив у змісті яскраві факти і узагальнення з порівняльної анатомії і ембріології

для того, щоб ясніше довести зв'язок людини з усім тваринним світом. Фізіологічні знання були також спрямовані на формування в учнів моністичного матеріалістичного світогляду. Дослідженню проблеми значення фізіологічних знань у формуванні світогляду людини Є.О. Аркін присвятив частину свого життя і окремі погляди висвітлив у статті «Фізіологія і світогляд». Розкриваючи методи викладення навчального матеріалу, він пише: «я намагався надати навчальному матеріалу характер найбільшої систематичності, зв'язку і ясності» [3, с. 5]. При цьому учений з відчутним боєм пише у підручнику про негативні соціальні явища: алкоголізм, несприятливі умови життя трудящих, шкідливі умови праці на заводі, фабриці. Свої спостереження він пропускає через навчальний матеріал на прикладі особливостей будови і функції нервової системи, а знання про туберкульоз розглядає у контексті з умовами життя, характером харчування. Тому автор підручника значну увагу приділив питанням особистої і соціальної гігієни.

На початку більшості розділів уміщено дослідди, спостереження, що є мотиваційним моментом; їхній матеріал на них спирається і з них витікає.

Сучасна дослідниця історії розвитку методики навчання анатомії і фізіології людини І.Г. Андреева також зазначає, що «впродовж тривалого часу питання анатомії і фізіології людини розглядалися в шкільній навчальній літературі у складі зоології і мали порівняльний характер. Ця тенденція зберігалася майже до ХХ ст.» [1, с. 82].

Отже, аналіз досвіду вивчення біології людини і формування в учнів системи знань про людину дає підстави зробити висновок про те, що **перший етап розвитку питання (1913–1931 рр.)** характеризувався такими особливостями:

- біологія була складовою інтегрованого курсу «Природознавство», і знання про людину тісно поєднано з цим курсом; систематизовані знання про людину виокремлено в розділ «Людина» цього курсу, в яких домінували анатомічні знання; спочатку в учнів формувалися знання про людину, а потім про хребетних і безхребетних тварин;

- уведення комплексних програм порушило системність у викладенні знань про людину;

- механістичність поглядів на людину і можливості її організму пов'язана зі становленням трудової школи, це вплинуло на порушення сприйняття організму людини як цілісної відкритої саморегульованої біосистеми;

- упровадження в зміст еволюційного підходу до його викладення у зв'язку з розвитком ідей еволюційного вчення Ч.Дарвіна сприяло формуванню в учнів матеріалістичних поглядів на життя і посилення атеїстичних поглядів на людину, її походження і розвиток;

- посилення практичної складової змісту дало змогу розкрити біологію як експериментальну науку і посилити формування в учнів умінь застосовувати теоретичні знання на практиці.

Література

1. Андреева И.Г. Анатомия и физиология как учебный предмет в российской школе конца XVIII – начала XX в. / И.Г. Андреева // Педагогика. – 2012. – №5. – С. 81–90.
2. Аркин Е.А. Человек: Учебная книга для школ II ступени / Е.А. Аркин. – Москва; Ленинград: Государственное изд-во, 1926.
3. Аркин Е.А. Физиология и мировоззрение / Е.А. Аркин // Народный учитель. – 1926. – №1.
4. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія / Л.Д. Березівська. – К.: Богдано-ва А.М., 2008. – 406 с.
5. Бруновт Е.П. Основные этапы развития методики преподавания анатомии и физиологии человека в русской школе: дис. ... канд. пед. наук / Е.П. Бруновт. – М.: Институт методов обучения АПН РСФСР, 1947.
6. Завьялов В.В. Учебник анатомии и физиологии человека. – 6-е изд. (1-е в 1911 г.): Для средних учебных заведений. / В.В. Завьялов. – Киев: Изд-во Пироговского общества, 1916.
7. Зверев И.Д. Основы системы обучения анатомии, физиологии и гигиене в средней школе. / И.Д. Зверев. – Л.: Просвещение, 1971. – 406 с.
8. Мегем О.М. Становлення і розвиток шкільної біологічної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України (1940–2000 рр.) / О.М. Мегем. – К., 2009. – 19 с.
9. Нагорный А.В. Жизнь и строение человеческого тела (физиология и анатомия человека). В качестве учебника для учреждений социоса / А.В. Нагорный. – Государственное изд-во Украины, 1928.
10. Райков Б.Е. Природоведение. Человек и животные. Тело человека, его жизнь и строение: Для женских и мужских гимназий / Б.Е. Райков. – Петербург; Киев: Сотрудник, 1913.
11. Скиба М.М. Развитие методики преподавания биологии в за-гальноосвітній школі України у 20–30-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук / М.М. Скиба. – К., 2004. – 20 с.
12. Столетие Киевской первой гимназии (1809–1909). – Т.П. Киев, 1911.
13. Ягдовский К.П. Тело человека. Элементарный очерк для предварительного ознакомления со строением и жизнью животного организма: Для школ I ступени / К.П. Ягдовский. – Государ. Изд-во Москва–Петроград, 1923.

Анотації

Надія МАТЯШ

Систематизація знань про людину в навчальних програмах і підручниках з біології (1913–1931 рр.)

У статті розкрито результати історіографічного аналізу вивчення біології людини і систематизації знань про людину в навчальних програмах і шкільних підручниках із біології за період 1913–1931 рр. Виявлено, що цей період характерний вивченням інтегрованого курсу «Природознавство», складовою якого й були знання про людину; появою окремих навчальних курсів переважно анатомічного змісту; уведенням комплексних програм, що стало причиною порушення системності у формуванні цілісності предметних знань про

людину; системним упровадженням у зміст еволюційних знань у світлі ідей еволюційного вчення Ч.Дарвіна і посиленням атеїстичних поглядів на людину, її походження і розвиток; системним посиленням практичної спрямованості змісту біологічної освіти; початком реформування національної системи освіти.

Ключові слова: біологія, знання про людину, систематизація, навчальні програми, шкільні підручники, ретроспективний досвід, період 1913–1931 рр.

Надежда МАТЯШ

Систематизация знаний о человеке в учебных программах и учебниках по биологии (1913–1931 гг.)

В статье раскрыты результаты историографического анализа изучения биологии человека и систематизации знаний о человеке в учебных программах и школьных учебниках по биологии за период 1913–1931 гг. Выявлено, что этот период характеризуется изучением интегрированного курса «Природоведение», составляющей которого и были знания о человеке; появлением отдельных учебных курсов преимущественно анатомического содержания; введением комплексных программ, которые стали причиной нарушения системности в формировании предметных знаний о человеке; системным внедрением в содержание эволюционных знаний в свете идей эволюционного учения Ч.Дарвина и усилением атеистических взглядов на человека, его происхождение и развитие; системным усилением практической направленности содержания биологического образования; началом реформирования национальной системы образования.

Ключевые слова: биология, знания о человеке, систематизация, учебные программы, школьные учебники, ретроспективный опыт, период 1913–1931 гг.

Nadiya MATYASH

Systematization of knowledge about the man in the curricula and textbooks of biology (1913–1931 years)

The paper reveals results of historiographical analysis as regards study of human biology and systematization of knowledge about a person in curricula and school textbooks on biology for the period of 1913–1931. It is established that this period is characterized by: the study of the integrated course «Natural history» whose components involved knowledge about a human; appearance of individual training courses having mainly anatomical content; introduction of integrated programs that caused systemic abnormalities in formation of specific knowledge about a human; systematic introducing to the content the evolutionary knowledge in the light of evolutionary ideas of Charles Darwin theory and enhancement of atheistic views on a human, his origin and development; systemic intensification for practical orientation of biological education content; beginning of decommissioning the national education system.

Keywords: biology, knowledge about a human, systematization, curricula, school textbooks, retrospective experience, period of 1913–1931.

ПОДІЇ, ЗАХОДИ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Співпраця Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих з Миколаївською «Академією дитячої творчості»

4 вересня ц.р. на засіданні Відділення професійної освіти і освіти дорослих НАПН України було заслухано питання про співпрацю Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України з Миколаївською спеціалізованою школою I–III ступенів мистецтв і прикладних ремесел «Академія дитячої творчості» (директор – кандидат педагогічних наук, заслужений працівник освіти України Ганна Матвєєва).

Ця творча співпраця розпочалася в 2002 році із започаткування всеукраїнського експерименту «Розвиток художньо-творчого мислення особистості на основі синтезу науки, філософії і мистецтв» (2002–2013), в якому взяли участь Інститут педагогіки НАПН України, ІІТЗО МОН України та Миколаївський ОІППО. Результатом експериментальної роботи стало створення і впровадження в Академії інноваційної моделі навчального закладу нового типу – НВК «Школа – коледж», відкриття Центру професійного саморозвитку вчителя, Школи педагогів-майстрів, Літньої школи педагогічної майстерності тощо. В 2014 р. на базі Академії Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України започаткував разом з Інститутом педагогіки НАПН України та ІІТЗО МОН України новий всеукраїнський експеримент «Педагогічна майстерність учителя як чинник професійного самовизначення учнів інноваційного навчального закладу «школа – коледж» (2014–2018).

Відділення професійної освіти і освіти дорослих НАПН України прийняло рішення схвалити результати творчої співпраці ІПООД НАПН України та МСШ «Академія дитячої творчості», рекомендувати перевести експеримент на рівень НАПН та створити Всеукраїнський центр «Академія педагогічної майстерності» ім. І.А. Зязюна. Розроблення стратегії та програми Центру передбачатиме створення умов для саморозвитку педагогічної майстерності вчителя, ознайомлення його з інноваційними педагогічними технологіями, сприяння встановленню партнерських взаємин учасників освітнього процесу, створення єдиного інформаційного освітнього середовища і банку даних із передового педагогічного досвіду. Це стане основою для оволодіння сучасним педагогом усіма елементами педагогічної майстерності і уможливить практичне втілення ідей Педагогіки Добра академіка Івана Андрійовича Зязюна.

За інф. прес-служби НАПН України